

Χριστοδούλου Ν. Δημήτριος
Δρ Αρχαιολόγος της Β' ΕΠΚΑ

Ογκώδες κτίσμα Ρωμαϊκής περιόδου
στο Σταυρό Αγίας Παρασκευής:
Το πέρασμα στα μεσόγεια κατά την ύστερη αρχαιότητα

Στο πλαίσιο των έργων για την διαπλάτυνση της λεωφόρου Μεσογείων εν όψει των πρόσφατων Ολυμπιακών Αγώνων, η αρχαιολογική έρευνα εντόπισε στην ανατολικά της συμβολής της λεωφόρου Μεσογείων με την οδό Αγίας Θέκλας και αμέσως βορείως της λεωφόρου, στην περιοχή «Πευκάκια» του Δήμου Αγίας Παρασκευής, τα αρχιτεκτονικά λείψανα ογκώδους αρχαίου κτίσματος. Η ανασκαφή διενεργήθηκε την άνοιξη του έτους 2003. Μετά το πέρας της το αρχαίο κτίσμα κρίθηκε ακούρντως σημαντικό ώστε να διατηρηθεί ορατό, μετά την μετακίνησή του σε παρακαείμενη βορειότερη θέση¹.

Αποκαλύφθηκε μόνο το βόρειο τμήμα του αρχαίου κτίσματος, καθώς το νότιο τμήμα λείπει, κατεστραμμένο στο παρελθόν. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν τρεις ισχυροί τοίχοι, που δημιουργούν μεταξύ τους δύο ορθές γωνίες και σχηματίζουν σε κάτοψη ένα «Π», με το οριζόντιο σκέλος του να αποτελεί τον μακρότερο άξονα του κτιρίου και να έχει γενική κατεύθυνση από Α. προς Δ. Αρχικά, το εσωτερικό του κτιρίου βρισκόταν προς νότον αυτού του μακρού άξονα. Η τοιχοποιία του κτίσματος συνίσταται από μεγάλο μεγέθους λίθους (ογκόλιθους) αδρά επεξεργασμένους, ανάμεσα στους οποίους σφηνώνονται λίθοι μικρού μεγέθους. Η εσωτερική πλευρά των τοίχων εμφανίζεται ιδιαίτερα επιμελημένη, σε αντίθεση με την εξωτερική τους πλευρά, που παραμένει αδρή. Ο τχ1 (ανατολικός τοίχος) και ο τχ3 (δυτικός τοίχος), με κοινή κατεύθυνση από Β. προς Ν., έχουν πλάτος 1,00 μ. περίπου, μέγιστο σωζόμενο μήκος 7,80 μ. και 4,20 αντίστοιχα, ενώ το ύψος τους κυμαίνεται από 2,30-3,06 μ. περίπου. Το ίδιο πλάτος (1,00 μ. περίπου) έχει και ο τχ2 (βόρειος τοίχος): αυτός όμως έχει κατεύθυνση από Α. προς Δ., έχει μήκος 13,80 μ. και το ύψος του φθάνει

---

1. Το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο γνωμοδότησε υπέρ της μεταφοράς του αρχαίου κτίσματος (αριθμ. γνωμοδοτήσεως: 26/27-5-2003) και η τελευταία εξετελέσθη από συνεργείο που, αφού έκοψε το κτήριο σε τρία μέρη, το μετέφερε με γεραμούς στην νέα του θέση (Εικόνες 10, 11 και 12).

στα 3,35 μ. περίπου. Τους τοίχους αυτούς στηρίζουν εξωτερικά πέντε αντηρίδες, μία από τις οποίες στηρίζει τον τχ1 (ανατολικό τοίχο), μία τον τχ3 (δυτικό τοίχο) και τρεις τον τχ2 (βόρειο τοίχο). Ο τελευταίος ενσωματώνει, επίσης εξωτερικά, λιθόκτιστη ορθογώνια δεξαμενή, ύψους 2,30 μ. και οριζόντιων εσωτερικών διαστάσεων 1,20 x 0,60 μ. Η δεξαμενή έχει επίπεδο λιθόκτιστο δάπεδο και την νότια πλευρά της διατρύπουν δύο κυκλικής διατομής σωληνόσχημοι μολύβδινοι αγωγοί, ο ένας ψηλά και ο δεύτερος χαμηλά, οι οποίοι καταλήγουν στο εσωτερικό του κτίσματος. Στα τοιχώματα της δεξαμενής εντοπίστηκαν εσοχές κατάλληλα διαμορφωμένες για την κατάβαση στο εσωτερικό της. Εσωτερικά του κυρίως κτίσματος και συγκεκριμένα στην εσωτερική γωνία που σχηματίζουν οι τχ2 και 3, αποκαλύφθηκε κατασκευή κυκλικού σχήματος, μέγιστου σωζόμενου ύψους 2,35 μ. περίπου και μέγιστης διαμέτρου 3,32 μ. περίπου. Αυτή είναι λιθόκτιστη στο κάτω τμήμα της και πλινθόκτιστη στο άνω. Στο εσωτερικό της φέρει επίχρυσμα από ασβεστοκονίαμα, ενώ νοτιοανατολικά της υπάρχει η επιμελημένη είσοδος αφιδωτού σχήματος, κατασκευασμένη από πλίνθους. Βόρεια της εισόδου βρέθηκε μεγάλη πήλινη λεκάνη στερεωμένη επάνω σε μικρού μεγέθους αργούς λίθους. Το κτίσμα χρονολογείται στους ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους (β' μισό του 3ου αιώνα μ.Χ.), κυρίως από τα κινητά ευρήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας: αυτά προέρχονται σχεδόν στο σύνολό τους από το χώρο της ορθογώνιας δεξαμενής. Βρέθηκαν όστρακα αβαφών αγγείων (στάμνοι, αμφορείς), κομμάτια γυαλιού (εικόνες 13-14), καθώς και θραύσματα αποθηκευτικών πίθων και κεραμίδων. Εντοιχισμένο στον μακρό τοίχο σε δεύτερη χρήση εντοπίστηκε ενεπίγραφο θραύσμα μαρμάρου (εικ. 15)· αυτό φέρει την επιγραφή: [...]*ΝΗΣ.ΣΤΗΣ*[...]. Εντοπίστηκαν επίσης τρία θραύσματα λύχνων (εικ. 18)², μία κεφαλή κεραμικού ειδωλίου (εικ. 19) και ένα πολύ φθαρμένο αδιάγνωστο χάλκινο νόμισμα.

Το κτίσμα αποτελεί το κατώτερο τμήμα μιας κατασκευής αρχικώς ορθογωνίου κατόψεως³. Μια τέτοια ογκώδης κατασκευή, με ισχυρούς τοίχους αλλά ελάχιστα άλλα ευρήματα, προσομοιάζει μόνο προς τις μεγάλες αρχαίες κτιστές δεξαμενές της Αττικής. Μία πρώτη, λοιπόν, πρόταση ερμηνείας του κτίσματος⁴ το θεωρεί

2. Τη χρονολόγηση των λύχνων έκανε η κ. Judith Perlzweig-Binder. Σε σχέση με την παλαιότερη χρονολόγηση των λύχνων από την ίδια, στο Perlzweig (1961), εδώ χρονολόγησε τους αντίστοιχους λύχνους κατά δύο δεκαετίες χαμηλότερα. Ο συγγραφέας νιώθει εδώ την ανάγκη να εκφράσει τις θερμές του ευχαριστίες και εγγράφως για αυτήν της τη συμβολή.

3. Το ελλείπον νότιο τμήμα είναι δυνατόν να καταστράφηκε μερικώς ή ολικώς κατά την παλαιότερη διάνοιξη της λεωφόρου Μεσογείων. Ο γείτων δημοσιογράφος κ. Κωνσταντίνος Χούντας προσδιόρισε την καταστροφή του νοτίου τμήματος του κτίσματος κατά τη διάνοιξη της λεωφόρου Μεσογείων στο σημείο αυτό τη δεκαετία του '60.

4. Εκπεφρασμένη από τον τότε Διευθυντή της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων κ. Γεώργιο Σταϊνχάουερ.

ημιτελή (λόγω της απουσίας υδατοστεγούς εσωτερικού επιχρίσματος) αρχαία δεξαμενή. Όμως, μια τέτοια ερμηνεία θεωρείται παρακινδυνευμένη, καθώς το κόστος της στεγανοποίησης μιας δεξαμενής αποτελεί ελάχιστο ποσοστό της συνολικής δαπάνης κατασκευής της, που από τα πράγματα φαίνεται ότι ολοκληρώθηκε. Δηλαδή, μου φαίνεται ότι ελάχιστες πιθανότητες υπάρχουν να ολοκληρώθηκε μια τόσο ογκώδης και δαπανηρή κατασκευή και αυτή να παρέμεινε τελικώς αχρησιμοποίητη διότι δεν στεγανοποιήθηκε. Κατά την άποψή μου η ερμηνεία του κτίσματος θα πρέπει να αναζητηθεί σε άλλους τομείς αρχιτεκτονικής δραστηριότητας. Συγκεκριμένα, προτείνω ότι πιθανότατα η κατασκευή αποτελεί το κατώτατο τμήμα ενός οχυρωτικού πύργου. Και η άποψη αυτή, όμως, εκφράζεται με κάθε επιφύλαξη, καθώς, εξαιτίας των λιγοστών κινητών ευρημάτων, η ταύτιση του κτίσματος είναι προφανώς δυσχερής. Η ύπαρξη φυσικού βραχοχώματος εξωτερικά των τοίχων, καθώς και η εξωτερικά προσαρτημένη σε αυτό δεξαμενή, δείχνει πως το σωζόμενο τμήμα του κτίσματος ήταν οπωσδήποτε υπόγειο. Η κυκλικού σχήματος εσωτερική κατασκευή (που προφανώς είναι ένας κλίβανος) είναι κακώς προσαρμοσμένη στους κυρίως τοίχους και είναι δυνατόν να είναι μεταγενέστερη του υπολοίπου κτίσματος. Ο τύπος του κλιβάνου αποτελεί και αυτός ένα ερευνητικό πρόβλημα. Είναι δυνατόν ο κλίβανος να είναι ένας ιπνός, δηλαδή ένας φούρνος προοριζόμενος για την παρασκευή άρτου. Όμως η εμφάνισή του δεν θυμίζει καθόλου τους ιπνούς ρωμαϊκής περιόδου⁵, οι οποίοι είναι αρκετά καλά γνωστοί λόγω της συχνής παρουσίας τους σε ρωμαϊκές οχυρώσεις (εικ. 20). Κατά μίαν δεύτερη άποψη, είναι δυνατόν να πρόκειται για έναν κεραμικό κλίβανο. Σε αυτήν την περίπτωση, όμως, η απουσία κρατευτών και άλλων στοιχείων που ανευρίσκονται σε κεραμικούς κλιβάνους⁶ μάλλον αποκλείει αυτήν την ερμηνεία. Λόγω της ευρέσεως σκωρίας (εικ. 17), προτάθηκε ότι πρόκειται για μεταλλευτικό κλίβανο⁷. Όμως, ούτε ακροφύσια βρέθηκαν ούτε η μορφή του κλιβάνου ομοιάζει με αυτήν των μεταλλευτικών κλιβάνων της αρχαιότητας (εικ. 21)⁸. Αντίθετα, μου φαίνεται ότι ο κλίβανος είναι μία ασβεστοκάμιнос⁹, στην οποία ίσως μετετράπησαν σε ασβέστη οι (ασβεστολιθικοί) λίθοι του κτίσματος, μετά την καταστροφή του

5. Βλ., π.χ., Junlelmann (1972), 128-133, ιδίως εικ. 67-71, και πίν. XV, 1 και 2· Johnson (1983), 199-202 και εικ. 152· Campbell (2006), 54· Reddé et al. (2006), 119 και εικ. 102-103 .

6. Δεσποίνη (1982), 62 και εικ. 2, 82-83 και εικ. 15-16· Μοσχάκης (1996-1998), 192, εικ. 4-5.

7. Από τον κ. Γιώργο Βαρουφάκη, τον οποίον ευχαριστώ πολύ για την in situ εξέταση της σκωρίας που βρέθηκε.

8. Forbes (1972), 197-210· Τσάμιου (1997), 209-214· Pleiner (2000), 68-75, 131-214 και 270-275.

9. Jackson (1973), 130-134· Dix (1982), 331-337· πρβλ. και τις ασβεστοκαμίνους που αναπτύχθηκαν εκ των υστέρων πέριξ του λεγομένου «Ιερού των Αιγυπτίων Θεών» στην Μπρεξίτσα Νέας Μάκρης Αττικής. Για την in situ μελέτη αυτών των (αδημοσίευτων) καμίνων, ευχαριστώ την ανασκαφέα κ. Ιφιγένεια Δεκουλάκου και, ιδιαιτέρως, τον κ. Αλέξανδρο Γούναρη.

(εικ. 22-23). Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις ο κλίβανος δεν μπορεί παρά να είναι μεταγενέστερος του κτίσματος, εκτός ίσως από την περίπτωση του Ιπνού. Η ατελής προσαρμογή του κλιβάνου στο εσωτερικό των τοίχων του κτίσματος, μας οδηγεί στο να υποθέσουμε ότι μετά την εγκατάλειψη ή αχρήστευση του αρχικού τετράπλευρου κτίσματος (πάντως όμως μέσα στα χρονικά όρια της ύστερης αρχαιότητας¹⁰) κατασκευάστηκε ο κλίβανος, στον οποίον πιθανώς μετετράπησαν σε ασβέστη τόσο λίθοι του κτίσματος όσο και άλλοι από παρακείμενες λίθινες κατασκευές.

Τέλος, η ερμηνεία του ογκώδους κτίσματος ως πύργου συνάδει με τα ιστορικά δεδομένα της εποχής. Όπως προαναφέρθηκε, η κεραμική χρονολογεί το κτίσμα στους ίδιους ακριβώς χρόνους όπου κατασκευάζεται το Ουαλεριάνειο τείχος των Αθηνών (πριν από το 260 μ.Χ.), αλλά και η Αττική δοκιμάζεται από την επιδρομή των Ερούλων (267). Είναι φυσικό, σε περιόδους κρίσης (όπως αυτή του 3ου αιώνα μ.Χ.), το πέρασμα, μεταξύ των αντρεισμάτων της Πεντέλης και του Υμηττού, που οδηγούσε από και προς την πόλη των Αθηνών, να ελέγχεται με οχυρώσεις που προστατεύουν, αλλά και συνάμα απαγορεύουν τη χρήση της οδικής αρτηρίας¹¹. Άλλωστε, τα οχυρωματικά έργα σε μία πόλη σπάνια περιορίζονται στα καθ' εαυτά τείχη, άλλα επεκτείνονται σε πλήθος δευτερευόντων οχυρωμάτων¹² που λειτουργούν ως παρατηρητήρια ή σταθμοί εγκαίρου προειδοποίησης (με σήματα καπνού την ημέρα ή διά φρυκτών την νύκτα)¹³, αλλά και ως προσωρινά καταφύγια, κατά τη διάρκεια επιδρομών. Τέτοιας φύσεως φαίνεται πως είναι το συγκεκριμένο ρωμαϊκό κτίσμα (εικ. 24), που με τον εντυπωσιακό όγκο του αποτελεί τοπογραφικό σημείο αναφοράς της εισόδου των Μεσογείων, μαζί με τον μεταγενέστερο παρακείμενο Ι. Ν. Αγίας Θέκλης, δεσπόζοντας στο υψηλότερο σημείο του περάσματος και με ανεμπόδιση ορατότητα, τόσο προς το λεκανοπέδιο όσο και προς τα Μεσόγεια.

10. Καθώς βρέθηκε ποσότητα αρχαίας κεραμικής στην επίχωση του κλιβάνου.

11. Για τη σημασία του περάσματος του Σταυρού κατά την αρχαιότητα, βλ. και Χριστοδούλου (υπό έκδοση).

12. Για τις οχυρώσεις της Αττικής κατά την κλασική αρχαιότητα και την κατανομή των οχυρών πύργων στα σύνορά της, βλ. Munn (1993), ιδίως 106-110. Για τα ευρύτερα δίκτυα μεμονωμένων πύργων, γραμμικών κωλυμάτων και οχυρών στη ρωμαϊκή εποχή η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Για την τοπογραφική οργάνωση, βλ., προσφάτως και ενδεικτικώς, Parker (2006), 541-553· για τη μορφή των οχυρών πύργων, βλ. Reddē et al. (2006), 136-153.

13. Σταμάτης (1969), 5-13· Woolliscroft (2001), *passim* και, ιδίως, 159-171, όπου οι αρχαίες πηγές μεταφρασμένες στην αγγλική.

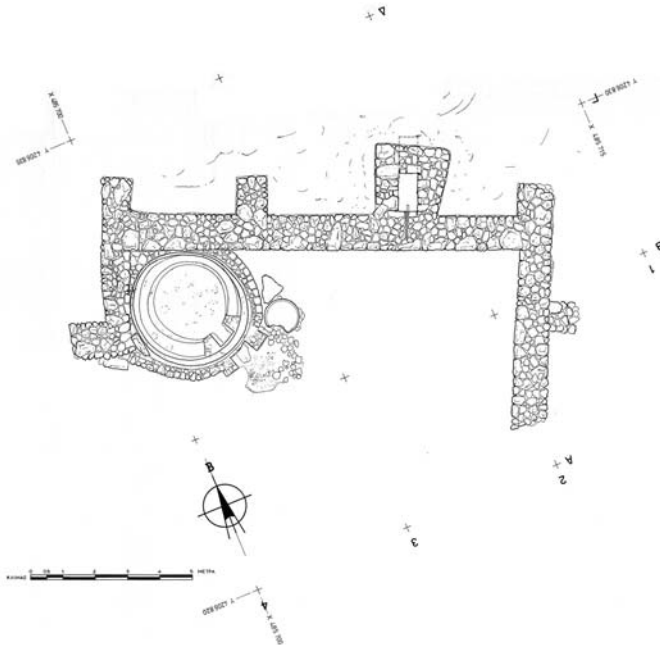
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Campbell D. B., *Roman Legionary Fortresses, 27 BC-AD 378*, Oxford 2006.
- Χριστοδούλου Δ., «Ο αρχαίος δήμος Παλλήνης και η επί Παλληνίδι μάχη», στον τόμο πρακτικών του συνεδρίου: *Το έργο μιας δεκαετίας (1994-2003) της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα (υπό έκδοση).
- Δεσποίνη Α., «Κεραμεικοί κλίβανοι Σίνδου», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1982), 61-84.
- Dix B., "The Manufacture of Lime and its Uses in the Western Roman Provinces", *Oxford Journal of Archaeology*, 1(3) (1982), 331-345.
- Fields N., *Rome's Northern Frontier, AD 70-235*, Oxford 2005.
- Forbes R. J., *Studies in Ancient Technology*, vol. IX, Leiden 1972.
- Grandjouan C., *Terracottas and Plastic Lamps of the Roman Period*, The Athenian Agora VI, Princeton 1961.
- Jackson D. A., «A Roman Lime Kiln at Weekley, Northants», *Britannia* 4 (1975), 128-140.
- Johnson A., *Roman Forts of the 1st and 2nd Centuries AD in Britain and the German Provinces*, London 1983.
- Junkelmann M., *Panis militaris. Die Ernährung des römischen Soldaten oder der Grundstoff der Macht*, Mainz 1997.
- Karivieri A., *The Athenian Lamp Industry in Late Antiquity*, Helsinki 1996.
- Μοσχάκης Κ., «Ο κεραμικός κλίβανος Κ3 στον Φιλώτα Φλώρινας», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 29-31 (1996-1998), 189-200.
- Munn M. H., *The Defense of Attica. The Dema Wall and the Boiotian War of 378-375 B.C.*, Berkeley, Ca. 1993.
- Nowicka M., *Les maisons à tour dans le monde grec*, Wrocław 1975.
- Οικονόμου Γ., *Η Παλλήνη (το Χαρβάτι). Ένας τόπος, δυο ιστορίες...*, Αθήνα 1994.
- Parker S. T. et al., *The Roman Frontier in Central Jordan. Final Report on the Limes Arabicus Project, 1980-1989*, vol. 2, Washington, D.C. 2006.
- Perlzweig J., *Lamps of the Roman Period, First to Seventh Century after Christ*, The Athenian Agora VII, Princeton 1961.
- Pleiner R., *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*, Praha 2000.
- Σταμάτης Ε. Σ., *Αι μυστικά τηλεπικοινωνιών των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα 1969.
- Reddé M. et al., *L'architecture de la Gaule romaine. Les fortifications militaires*, Bordeaux 2006.
- Taylor J., *Jordan. Images from the Air*, Amman 2005.
- Τσάμιου Κ., *Αρχαιογνωσία των μετάλλων. Αρχαία μεταλλευτική και μεταλλουργική τέχνη*, Αθήνα 1997.
- Woolliscroft D. I., *Roman Military Signalling*, Stroud 2001.

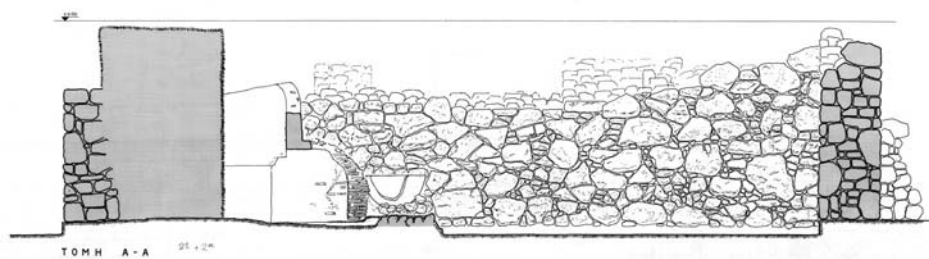
SUMMARY

During the excavation season of 2003, a massive stone structure was unearthed just to the north of Marathonos Ave., in the area of Stavros (Municipality of Agia Paraskevi). The building appears to have a floor plan of a half-rectangle, with one long side missing. Inside the building a slightly later circular lime kiln was found to be adjoining to the walls at the NW corner. The pottery finds generally date to the 2nd half of the 3rd cent. AD.

It appears that this building was originally a fortification tower, built during the 3rd cent. AD, an era of resurgent barbarian threats (the Goths and Heruls sacked Athens in 267). The tower was controlling the Stavros pass that led from the Mesogeia plain to the Athens basin, in between the mountains of Penteli (Pentele) and Ymittos (Hymettus).

Εικ. 1. Κάτοψη κτιρίου.

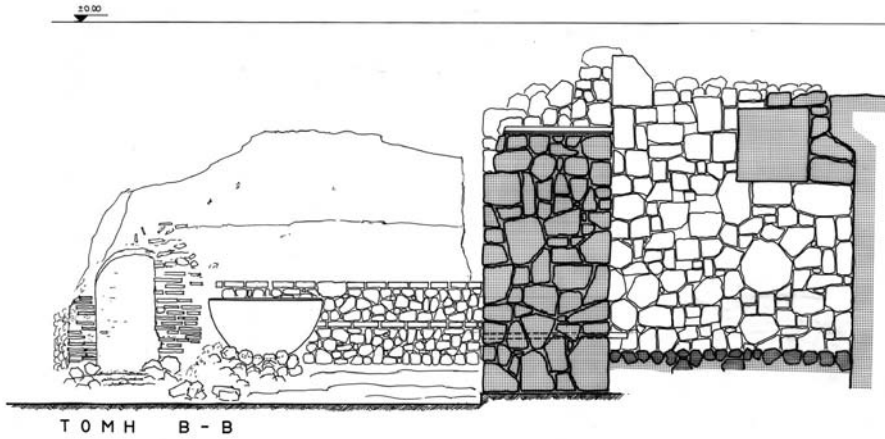
Εικ. 2. Τομή ΑΔ.

Εικ. 3. Όψη τοίχου 2 από Ν.

Εικ. 4. Τομή τοίχου 3 από Ν.

Εικ. 5. Τομή ΒΝ.

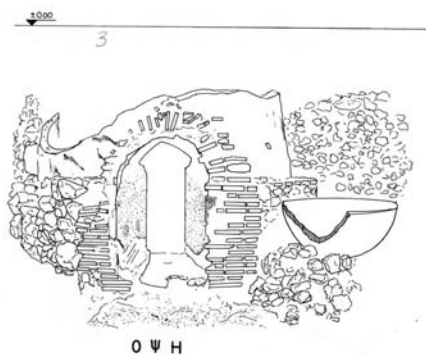

Εικ. 6. Β όψη δεξαμενής.

Εικ. 7. Εσωτερικό δεξαμενής από Β.

Εικ. 8. Όψη κλιβάνου από Ν.

Εικ. 9. Αψιδωτή είσοδος κλιβάνου από Β.

Εικ. 10. Μετακίνηση Α τμήματος κτιρίου α'.

Εικ. 11. Μετακίνηση Α τμήματος κτιρίου β'.

Εικ. 12. Ρωμαϊκό κτίσμα στη νέα θέση.

Εικ. 13. Βάση υάλινου αγγείου.

Εικ. 14. Τμήματα υάλινων αγγείων.

Εικ. 15. Ενεπίγραφο απότμημα επιτύμβιας στήλης σε β' χρήση.

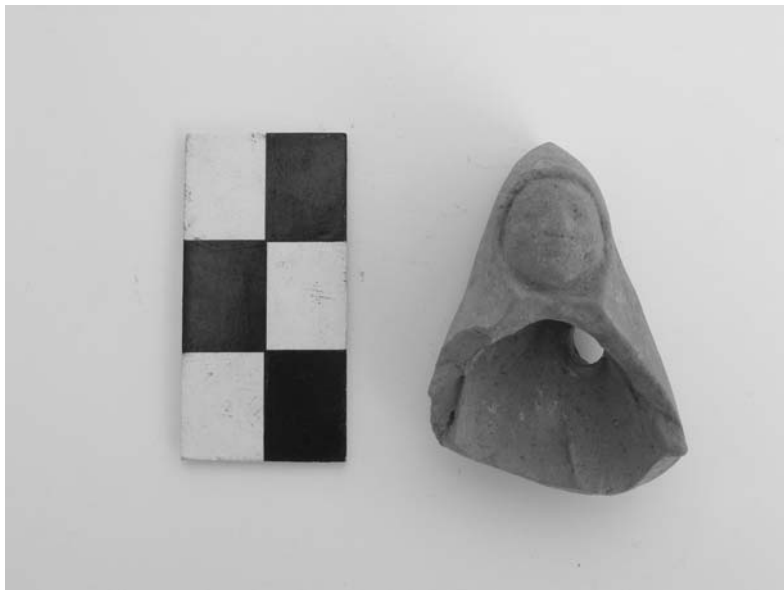
Εικ. 16. Τμήμα αγωγού.

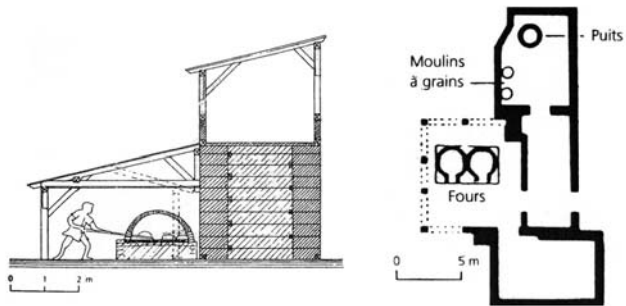
Εικ. 17. Σκωρία.

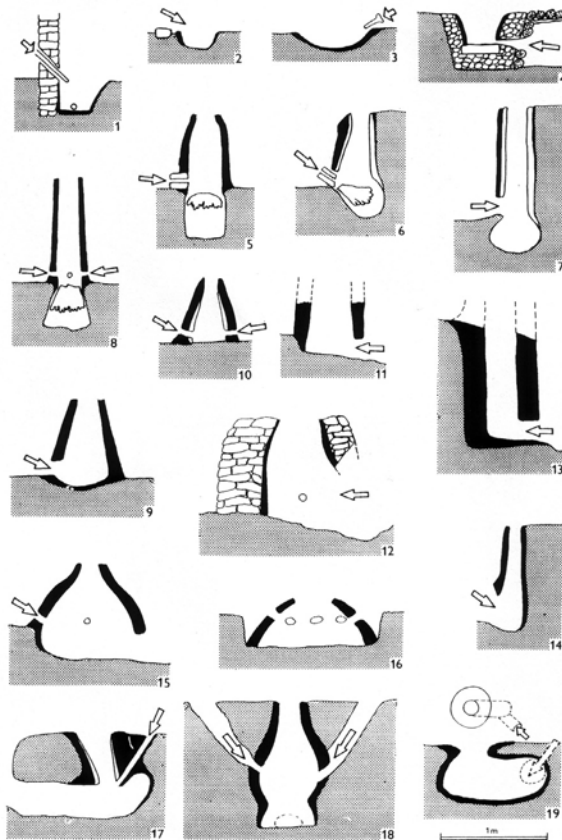
Εικ. 18. Τμήμα λύχνου.

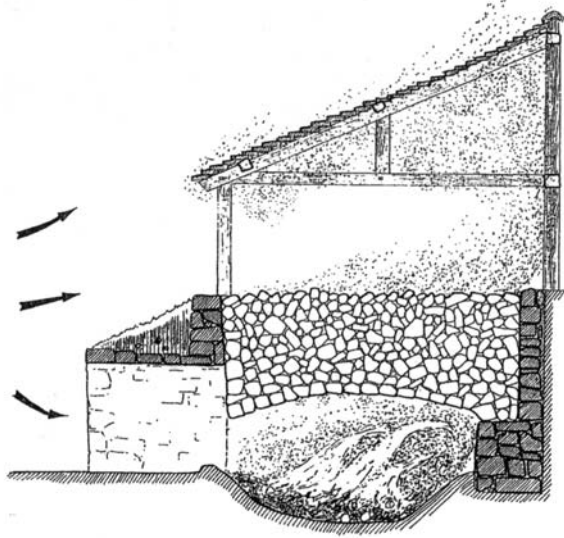
Εικ. 19. Κεφαλή ειδωλίου.

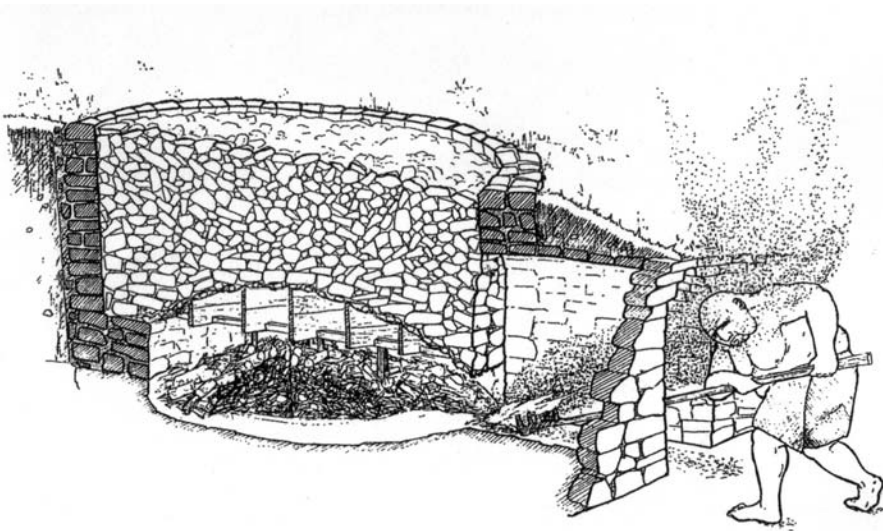
Εικ. 20. Τομή και κάτοψη ρωμαϊκού ιπνού.

Εικ. 21. Τύποι μεταλλευτικών κλιβάνων.

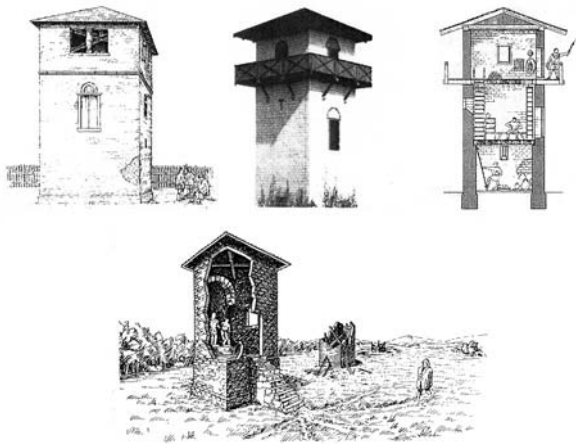

Εικ. 22. Τομή ρωμαϊκής ασβεστοκαμίνου.

Εικ. 23. Αναπαράσταση ρωμαϊκής ασβεστοκαμίνου.

Ειγ. 24. Αναπαραστάσεις ρωμαϊκών πύργων.

